

Güney Azərbaycanda milli maarifçilik: türkçülük/ turançılıq və azərbaycançılıq

AMEA Fəlsəfə və Sosoilogiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərli

3. Yazı

Milli maarifçilərimizdən qacarlar nəslindən olan İrəc Mirzənin (1874-1925) əsərlərində daha çox vətənpərvərlik özünü göstərir. Onun vətənpərvərliyinin əsasında millətinin övladlarının maariflənməsi dayanırdı. Mirzə hesab edirdi ki, millətin əsas bəlası cəhəlet və nadanlıqdır. O, yazırdı:

Cəhlini bil ki, silərdim bu elin,

Yoxdur imkan, heyfi olsun ki, çətin;

Yazdığım yaxşı-pisi kaş ki, bütün,

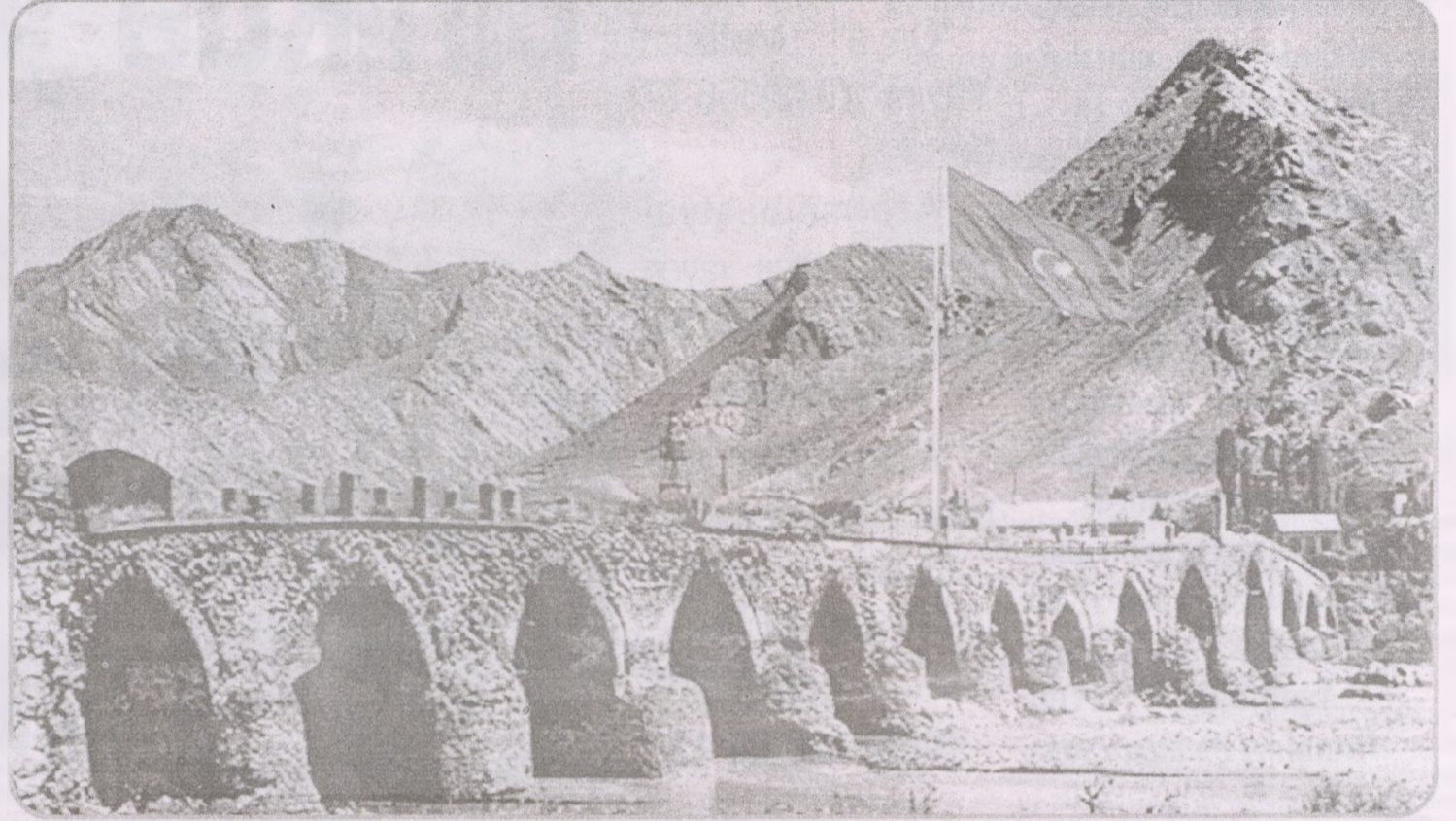
Vaxt ola mən köçürürəm millət üçün.

İrəc Mirzənin yaradıcılığında "Arifə" məktub (Arif Qəzvin nəzərdə tutulur) poeması da xüsusi yer tutur. Poemada polkovnik Məhəmməd Tağı xanın başçılığı ilə Xorasanda baş vermiş xalq üsyanı təsvir olunmuşdur. Bununla bağlı Qulamrza Səbri Təbrizi yazırdı: "Üsyanın təşkilatçısı ilə yaxın dost olan İrəc Mirzə bu hadisə fonunda İran siyasi həyatının acı, kədərli mənzərəsini əks etdirmişdir. Şair belə qənaətə gəlir ki, üsyanın məğlub olmasında xalqın savadsızlığı və fəaliyyətsizliyi mühüm rol oynamışdır. Bunun da səbəkarı dövlət və məscidlərdir, müsəlman müsəlman fanatikləridir. O, xüsusilə din xadimlərinin xalq əsarətdə saxlamaq üçün dəridən-qabıqdan çıxdıqlarını satirik bir dillə təsvir edir".

İ. Mirzənin yaradıcılığında qadın problemi də mühüm yer tutmuşdur. O, qadınların şəriətlə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının, onların əşya kimi alınıb-satılmasını, rəyi soruşulmadan əre verilməsini, çadraya bürün-dürülməsini tənqid etmişdir. Mirzə qadınları öz hüquqları uğrunda ayağa qalxmağa çağırırdı.

Təbrizdə anadan olan Qulamhüseyn Səidi (1926-1985) Təbriz Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, 1964-cü ildən İranın Tədqiqat və İctimai Araşdırmalar Mərkəzində çalışmış və 1965-ci ildə siyasi baxışlarına görə həbs edilmişdir. 1979-cu il "İslam inqilabı"nın qələbəsidən sonra Xomeyni hakimiyyətinə müxalif mövqə tutan Səidi Fransaya mühacirət etmişdir. Yaradıcılıq irsi zəngin olan Səidin "Şəhərdə bir qərib", "Gülər üzlü tatar", "Top", "Vərəzil əliçomaqlıları" və digər hekayə, povest və romanları vardır.

XX əsrin tanınmış Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Məhəmməd Mədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığa fars dilində "İran mədəniyyəti", "İran tarixini" tərif etməklə başladığı halda, müəyyən qədər anasının da təhriki ilə Türkçə də əsərlər yazmağa başlamış, çox keçmədən Türk dilini, Türk mədəniyyətini və azərbaycanlılığı özündə əks etdirən əsərlərin müəllifi olmuşdur. Ancaq ümumilikdə Şəhriyar heç vaxt "İran mədəniyyəti", "iranlı" kimliyindən imtina etməmiş, bu baxımdan onun milli maarifçi görüşləri daha çox "İran mədəniyyəti", "iranlı" kimliyi içində Azərbaycan və türk kimliyinin aşığılanması və onun tanınmasına yönəlmişdir.

Eyni zamanda, o, İslam dini ilə bağlı da müəyyən fikirlər ifadə etmişdir (bu bölümde Şəhriyar barəsində də ayrıca bəhs etmişik).

Tanınmış tibb alimi, türkoloq Cavad Heyət isə ancaq "İslam inqilabı"ndan sonra türk mədəniyyətini, türk tarixinə, türk dilinə həsr etdiyi yazıları ilə milli ziyalı kimi tanınmışdır. O da, heç bir zaman ümumi "İran mədəniyyəti", "İran dövlətçiliyi", "iranlı" kimliyindən imtina etməmiş, sadəcə olaraq bütün bunlarla yanaşı türk və Azərbaycan özünəməxsusluğunu da ifadə etməyə çalışmışdır. Başqa sözlə, Heyət bir tərəfdən Azərbaycan türklüyünü "iranlı" kimliyinin içində gördüyü, hətta "İran dövlətçiliyi"nin yaranma-sında və inkişafında Türkün mühüm rolundan dəfələrlə bəhs etdiyi halda, eyni zamanda türk dilinin, türk kimliyinin fars kimliyi içində assimilyasiya olmasına isə qəti etirazını bildirmişdir. Eyni zamanda, o, din və fəlsəfəyə aid bir çox məqalələr də yazmışdır (bu bölümde Cavad Heyət haqqında da ayrıca bəhs etmişik).

"Varlıq" dergisinin də tanınmış müəlliflərindən olan Həsən Rəşidi Türklüyün, Azərbaycan türklüyünün dirilişində mühüm rol oynamış ziyalılarımızdan biridir. O, "Türklər və İranda onların tarix, dil və kimlikləri haqqında araşdırma" adlı kitabında, Türk tarixini, Türk dilini və Türk kimliyini tədqiq etmişdir. H.Rəşidi ilk növbədə, pan-iranizmin əsil mahiyyətini ifadə edib, onun insanlığı xaricində olan irqçiliyini göstərmişdir. O, yazırdı ki, Pəhləvilər hakimiyyətdə gələndən bu günə qədər Türk tarixi, Türk dili və Türk kimliyi daima təhrif olunmuş, hər bir sahədəki varlığı inkar olunmuşdur.

Rəşidi də yazırdı ki, bu bölgənin tarixi-nin Əhəmənilərdən başlaması kökündən yanlışdır, onlardan əvvəlcə burada Şumerlər, Elamlar, Kutilər, Mənnalılar və başqalarının möhtəşəm mədəniyyətləri və dövlətləri olmuşdur. O, göstərirdi ki, farslar buraya gələndə qədər şumerlər, elamlar, türklər və digər xalqlar yüksək mədəniyyətə sahib olmuş, ancaq farslar din və əxlaq məsələsində olduqca barbar, vəhşi olmuşlar. Rəşidiyə görə, türklərin bu bölgəyə gəlmə olmasının mülahizəsi də kökündən yanlışdır. O, da Zehtabi kimi hesab edir ki, aryanlar-farslar bu bölgəyə gəlməmişdən öncə, ən azı 4500-4000 il öncə türklər digər xalqlarla birlikdə burada var olmuş, yeni yeni türk axınları ilə qaynayıb qarışmışlar.

Həsən Rəşidi çox haqlı olaraq yazırdı ki, ötən min il ərzində bu bölgədə fasiləsiz

hakim olan türklər başqa xalqlara, başqa dillərə, o cümlədən fars dilinə yüksək dəyər verib, hətta öz dilinə bəzən bu qədər dəyər vermədiyi halda, farslar ancaq fars olanı və özünü fars hesab edən iranlı sayırlar. Üstəlik, farslar 1925-ci ildən üzü bu yana ən çox türkləri hədəf almış və assimilyasiya etməyə çalışmışdır.

Səhənd bir sosial-demokrat olaraq da, millətçi olaraq da hər daim Azərbaycan türklərinin milli haqq və hüquqlarının müdafiəçisi olmuşdur. Onun inqilabi-demokratik, milli-demokratik siyasi-fəlsəfi görüşlərində milli məsələlər də mühüm yer tutmuşdur. Əgər ilk dövrlərdə daha çox "insanlığı birliyi" ideali ilə sosial-demokrat ideyalar ön planda olmuşdursa, ancaq çox keçmədən mütərəq-qipərvər "millətçilik", milli-demokratik ideyalar daha çox özünü büruzə vermişdir.

Məhəmməd Tağı Zehtabi uzun bir müddət "İran" xalqlarının bir yerdə İran-fars millətçiləri, Pəhləvilər rejimi üzərində qələbə əldə edilə biləcəyinə inanmışdır. Bəlkə də, 1978-1979-cu illərdə baş verən "islam inqilabı" Zehtabinin ümidlərinin doğrultması yönündə də müəyyən bir qığılcım oldu. Ancaq Pəhləvilərdən sonra hakimiyyət başına gələn İran İslam rejiminin Azərbaycan türklərinə qarşı assimilyasiya siyasətini davam etdirməsi, üstəlik bunu yalnız irançılıq deyil, şiəçilik ideologiyası altında da aparması Zehtabinin yenidən milli dəyərlərdən möhkəm yapışmasına səbəb oldu.

Təbrizdə dünyaya gələn Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mir Mehdi Etimad/Natiqi (1900-1981) "Etimad mədərsəsi"nin qurucusu olmaqla yanaşı, yenilikçi, islahatçı və milli ruhlu ziyalı olmuşdur. Etimadın əsas əsərləri "Əlifbaya-cədid", "Cidayətül-kəlam", "Gəlinlər bəzəyi", "Gün qönçəsi" və başqalarıdır. Onun şeirlərinin məzmununda əsas yeri milli maarifçilik, o cümlədən milli azadlıq, milli haqlar təşkil edir. O, "Qoyma həqqini batsın" şeirində yazırdı:

Ah çəkmək. Yaxa yırtmaq elməz dərdə dava,

Dayan al haqqını, fikir etmə batan günləridir.

Pozdu əfkarımı başda yazılan vəqəələr, Yapışib söz-söz gördüm uzanan günləridir.

Etimad hesab edirdi ki, artıq Azərbaycan xalqı ayılıbdır və öz milli haqqını yenidən geri qazanacaqdır. O, yazırdı:

Laylay demə millət ayılıbdır, dəxi yat-

maz,

Əlləşmə belə, heç kim həyatını sənə satmaz.

Mən mərd oğulam, bil ki qanım pak və təmizdir.

Bir kəs o kəşif qanıya öz qanını qatmaz.

O da, Sovet Rusiyasının ideoloji təzyiği altında digər demokratlar kimi dilini, milli kimliyini, vətəninə "azer", "azəri" kimi qələmə vermişdir. Etimad yazırdı:

Azəram, mən də Azəri eliyəm,

Bu bağın bir saçaqlı sünbülüyəm...

Yaşasın Azəri el yaşasın,

Yaşasın Azəri dili yaşasın.

Eyni zamanda, o, kommunizm təlimini, onun Sovet Rusiyasındakı lideri Lenini də təbliğ etmişdir. O, yazırdı:

Bu gün eydi-mübarəkirdəlil olmuş səadətən,

Bu gün millət xilas oldu zəlalətdən, cəhəletdən.

Hümayün Oktyabrdir, bu gün fərxəndə səadət,

Əsiri-bəndi-qeydi-zülm olan şəxsə bəşərdir.

Zəmanü-dərdi rəncü qəm gedib, ruzi-rəfahətdir,

Şərəfətli bəşər azad olub qeydi-əsərdən.

Etimada görə, yalnız sosial-demokrat təlimi sayəsində insanlar və xalqlar zülməndən, əsarətdən xilas ola bilər ki, həmin xalqlardan biri də Azərbaycan xalqıdır. O, ümid edirdi ki, gec-tez Azərbaycan xalqı da öz milli haqq və azadlıqlarını əldə edəcək və dünyada xoşbəxt, azad xalqlardan biri olacaqdır. O, yazırdı:

Bir gün gələcək xalqımız insan olacaqdır.

Bu torpağımız rozeyi-rizvan olacaqdır.

Ellər, obalar seyrə çıxıb toy tutacaqlar, Qəm kəlməsini dildən, ürəkdən atacaqlar.

Bülbül açacaqdır qanadın güllər önündə,

Güllər güləcək fəxrilə bülbüllər önündə. Gülşən güləcək, kül güləcək, bağ güləcəkdir.

Torpaq güləcək, daş güləcək, dağ güləcəkdir.

Etimadın əsas məqsədi xalqın bir gün azadlığa qovuşması idi. O, bu yolda sosial-demokratizm təliminə, xüsusilə də rus bolşevizminə həddən artıq inanmaqla yanlış etsə də, bütövlükdə Azərbaycan milli hərəkatına sadıq bir şəxsiyyət olmuşdur.